

Niebieska moc na **przemoc**

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Niedźwiedź, 2012 r.

© Fundacja Biuro Inicjatyw Społecznych

Praca zbiorowa uczestników warsztatów partnerskich
pod redakcją Anny Pękały i Barbary Bodziony

ISBN 978-83-935025-5-4

Nakład: 500 egz.

Fotografia na okładce: Julien Tromeur

Wydawca:
Fundacja Biuro Inicjatyw Społecznych
ul. Krasickiego 18
30-503 Kraków
www.bis-krakow.pl

Publikacja powstała w ramach projektu „By działać skutecznie – rozwój dialogu i współpracy na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie w Gminie Niedzwiedź”. Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego.

Wydawnictwo Drukarnia EKODRUK s.c.
ul. Powstańców Wielkopolskich 3
30-553 Kraków

OPOWIEŚĆ OSOBY, KTÓREJ UDAŁO SIĘ WYJŚĆ Z PRZEMOCY

Mam 40 lat, jestem mężatką od 20 lat, z wykształcenia jestem ekspedientką, nie pracuję zawodowo, zajmuję się wychowywaniem trójki swoich dzieci w wieku: 7, 15, 20 lat oraz prowadzeniem gospodarstwa domowego. Mąż pracuje zawodowo jako budowlaniec. W trakcie wizyty w ośrodku pomocy społecznej w celu złożenia podania o pomoc w formie dożywiania dzieci w szkole, w rozmowie z pracownikiem socjalnym przypadkowo ujawniłam sytuację mojej rodziny. Pracownik socjalny poprzez długą rozmowę mozolnie wyjaśniał czym jest zjawisko przemocy i jakie są tego mechanizmy, zmotywował mnie do zmiany swojej sytuacji. Otrzymałam informacje dotyczące oferty pomocowej. Do tej pory ukrywałam mój problem z poczuciem wstydu. Mój mąż od lat nadużywa alkoholu. Codziennie przychodzi do domu pod jego wpływem, zachowuje się bardzo agresywnie wobec mnie i dzieci, krzykiem wymusza na nas posłuszeństwo. Wyzywa nas od najgorszych, używa przy tym wulgaryzmów. Kiedy przychodzi w nocy pijany, budzi mnie i mówi, że jestem beznadziejna, każe nam się wynosić się z domu, krytykuje wszystko co zrobimy. Cały czas podkreśla, że jestem nic nie warta i bez niego sobie nie poradzę. Mąż wydziela mi pieniądze na utrzymanie domu. Muszę o nie prosić i być mu posłuszna. Mąż wiele razy mnie uderzył, najczęściej otwartą dłońią w twarz lub pięściami okładał po całym ciele. Miałam siniaki, rozciętą wargę, ale nie zrobiłam obdukcji. Kilka razy w trakcie awantur wzywałam policję, jednak mąż wtedy uspakajał się i wychodził z domu, a ja w poczuciu winy powtórnie dzwoniłam mówiąc, żeby nie przyjeżdżali. Dzieci boją się i mają problemy ze snem. Mąż niszczy przedmioty domowego użytku, rozbija szyby, kopie w ściany. Ja nie mam żadnej rodziny, wychowywałam się w domu dziecka. O swojej sytuacji nie mogę nikomu powiedzieć i zwrócić się o pomoc, nie mam żadnych koleżanek. Mąż jest o mnie bardzo zazdrosny, nie pozwala mi utrzymywać kontaktów z innymi. Sprawdza mi telefon komórkowy i inne rzeczy osobiste. Mąż wymusza na mnie kontakty seksualne, mówiąc, że to mój obowiązek lub grozi mi, że pójdzie do innej. Dzieci są zastraszone przez ojca, wyzywa je, mówi, że są do niczego, że wdały się w matkę. Parę razy prosiłam o pomoc swoich teściów, przedstawiając co dzieje się z ich synem. Jednak żadnej pomocy nie uzyskałam. Teściowa kazała mi być lepszą żoną, mówiąc, że to ja jestem wszystkiemu winna i żebyśmy sobie sami radzili. Wzbudziła we mnie duże poczucie winy. Zostałam objęta procedurą „Niebieska Karta”. Został opracowany kompleksowy plan pomocowy dla mojej rodziny, zaangażowani byli przedstawiciele różnych instytucji. W pierwszej

kolejności skorzystaliśmy z dziećmi z możliwości bezpiecznego schronienia. Dzieci zostały objęte pomocą psychologa i pedagoga w szkole. Udzielono nam wsparcia finansowego, psychologicznego, prawnego, rzeczowego stosownie do zdiagnozowanych potrzeb. Zostałam skierowana na terapię indywidualną do ośrodka interwencji kryzysowej. Kilkunastomiesięczne moje wysiłki i intensywna praca w celu zmiany swojej sytuacji przyniosła oczekiwane rezultaty. Poczułam się pewna siebie, bezpieczna i zdeterminowana do działania. Pierwszy raz od dawna poczułam, że mogę wziąć los w swoje ręce i miałam pewność, że sobie poradzę, przestałam się bać swojego męża i spotkania z nim.

Wychodzenie z przemocy to długotrwały proces, wymagający sporo wysiłku i nakładu pracy, ale możliwy do rozwiązania. Musiałam uzmysłowić sobie, że problemy nie znikną same z dnia na dzień, ale z pomocą specjalistów, wraz z upływem czasu będę mogła je rozwiązać.

NIEPRAWDĄ JEST, ŻE...

Przemoc w rodzinie to prywatna sprawa i nikt nie powinien się wtrącać

Pamiętajmy – przemoc nie skończy się sama. Pierwszym krokiem do jej przerwania jest przełamanie izolacji i milczenia. To nieprawda, że nie ujawnia się tajemnic rodzinnych – przemoc, wykorzystywanie, bicie, krzywdzenie osób bliskich jest przestępstwem, a mieszkanie pod jednym dachem nie stanowi okoliczności zezwalającej na krzywdzenie innych.

CZYM JEST PRZEMOC – CYKL, RODZAJE, FORMY, SYMPTOMY

DEFINICJA PRZEMOCY

Przemoc to intencjonalne działanie lub zaniechanie jednej osoby wobec drugiej, które wykorzystując przewagę sił narusza prawa i dobra osobiste jednostki, powodując cierpienia i szkody.

O przemocy możemy mówić wtedy, gdy zostaną spełnione 4 warunki:

1. Jest to **intencjonalne działanie lub zaniechanie działania**. Ktoś sądzi, że wie co jest dla drugiego dobre lub daje sobie prawo do decydowania w jego imieniu.

Jest przy tym „święcie” przekonany, że ten drugi powinien mu się „bezwzględnie” podporządkować i zaspokoić jego „jedynie słuszne” życzenia.

2. **Jedna osoba ma wyraźną przewagę nad drugą**, jest silniejsza fizycznie, psychicznie, materialnie, zawodowo, społecznie i w wymiarze tej przewagi oddziałuje na osobę słabszą, po to, by zmusić ją do podporządkowania swoim życzeniom.
3. Działanie lub zaniechanie jednej osoby **narusza prawa i dobra osobiste drugiej**. Jedna osoba daje sobie prawo, by drugą uderzyć, obrazić, skrytykować, zabrać coś, nie dać. Nie liczy się z jej potrzebami, życzeniami, protestami, uczuciami. Traktuje daną osobę, jak przedmiot – pozbawiony praw.
4. Osoba wobec której stosowana jest przemoc, **doznaje cierpienia i szkód fizycznych i psychicznych**. Szkody mogą być wymierne i niewymierne, widoczne i niedostrzegalne, natychmiastowe i odroczone w czasie.

Jeżeli wszystkie wyżej wymienione warunki zostaną spełnione, będziemy mówili, że ktoś stosuje przemoc wobec drugiej osoby.

RODZAJE I FORMY PRZEMOCY

1. **Fizyczna** – naruszanie nietykalności fizycznej. Przemoc fizyczna jest intencjonalnym zachowaniem powodującym uszkodzenie ciała lub niosącym takie ryzyko, np.: popychanie, szarpanie, ciągnięcie, szturchanie, klepanie, klapsy, ciągnięcie za uszy, włosy, szczypanie, kopanie, bicie ręką, pięścią, uderzenie w twarz – tzw. „policzek”, przypalanie papierosem, duszenie, krępowanie ruchów, itp.;
2. **Psychiczna** – naruszenie godności osobistej. Przemoc psychiczna zawiera przymus i groźby np.: obrażanie, wyzywanie, osądzanie, ocenianie, krytykowanie, straszenie, szantażowanie, grożenie, nieliczenie się z uczuciami, krzyczenie, oskarżanie, obwinianie, oczernianie, krzywdzenie zwierząt, czytanie osobistej korespondencji, ujawnianie tajemnic, sekretów, wyśmiewanie, lekceważenie, itp. Przemoc psychiczna jest najczęstszą formą przemocy i jest trudna do udowodnienia.
3. **Seksualna** – naruszenie intymności. Przemoc seksualna polega na zmuszaniu osoby do aktywności seksualnej wbrew jej woli, kontynuowaniu aktywności seksualnej, gdy osoba nie jest w pełni świadoma, bez pytania jej o zgodę lub gdy na skutek zaistniałych warunków obawia się odmówić. Przymus może polegać na bezpośrednim użyciu siły lub emocjonalnym szantażu. Np.: wymuszanie pożycia, obmacywanie, gwałt, zmuszanie do niechcianych praktyk seksualnych, nieliczenie się z życzeniami partnerki/partnera, komentowanie szczegółów anatomicznych, ocenianie sprawności seksualnej, wyglądu, itp.;

4. **Ekonomiczna** – naruszenie własności. Przemoc ekonomiczna wiąże się celowym niszczeniem czyjejś własności, pozbawianiem środków lub stwarzaniem warunków, w których nie są zaspokajane niezbędne dla przeżycia potrzeby. Np.: niszczenie rzeczy, włamanie do zamkniętego osobistego pomieszczenia, kradzież, używanie rzeczy bez pozwolenia, zabieranie pieniędzy, przeglądanie dokumentów, korespondencji, dysponowanie czyjąś własnością, zaciąganie pożyczek „na wspólne konto”, sprzedawanie osobistych lub wspólnych rzeczy bez uzgodnienia, zmuszanie do spłacania długów, itp.
5. **Zaniedbanie** – naruszenie obowiązku do opieki ze strony osób bliskich. Jest formą przemocy ekonomicznej i oznacza np.: nie dawanie środków na utrzymanie, pozbawianie jedzenia, ubrania, schronienia, brak pomocy w chorobie, nie udzielenie pomocy, uniemożliwianie dostępu do miejsc zaspokojenia podstawowych potrzeb: mieszkania, kuchni, łazienki, łóżka, itp.;

Przemoc ma wiele twarzy i różne przybiera formy. Możemy wyróżnić przemoc:

1. **Spontaniczną** czyli **gorącą** – ma u swoich źródeł furję, która rodzi się z frustracji. Wybuch skumulowanych i niemożliwych do powstrzymania uczuć gniewu i wściekłości prowadzi w efekcie do aktów agresji i przemocy. Cechuje się ona złością, gniewem, furją, a towarzyszą jej różnorodne formy ekspresji, krzyki, wyzwiska, obelgi, rękoczynny, impulsywne zachowania, gwałtowne zadawanie bólu. Ten rodzaj przemocy szybko się pojawia i szybko znika.
2. **Instrumentalną** czyli **chłodną** – Jest ona realizowana według utrwalonego nauczonego scenariusza, często wcześniej doświadczonego na własnej skórze. Niepotrzebny jest tu gniew, furia, istnieje natomiast element chłodnej kalkulacji i premedytacji. Często u podłoża przemocy chłodnej leży osiągnięcie jakichś pozytywnych wartości czy celów (czyjeś dobro, realizacja idei filozoficznych, utrzymanie ładu i porządku). Ten rodzaj przemocy widoczny jest tam, gdzie w stosunkach międzyludzkich obowiązują modele współżycia.

CYKL PRZEMOCY

Amerykańska psycholog Leonora E. Walker badając kobiety doznające przemocy w rodzinie opisała pewne cyklicznie pojawiające się w ich związkach zdarzenia. Na cykl przemocy składają się trzy następujące po sobie fazy:

1. **Faza narastania napięcia.** Tę pierwszą fazę cyklu przemocy charakteryzuje pojawianie się coraz częstszych sytuacji konfliktowych oraz wyczuwalny wzrost napięcia w związku. Partner staje się drażliwy, każdy drobiazg wyprovadza go z równowagi, jest ciągle spięty i poirytowany, swoje emocje wyładowuje na partnerce: może ją poniżyć, krytykować. Sprawia wrażenie,

jakby nie panował nad swoim gniewem. Każdy szczegół jest dobrym pretekstem do wszczęcia konfliktu i awantury. W tej fazie partner może więcej pić alkoholu, przyjmować narkotyki lub inne substancje odurzające.

Zdarza się, że u niektórych kobiet w tej fazie pojawia się wiele dolegliwości psychosomatycznych (brak wyjaśnienia fizycznej przyczyny dolegliwości, w których tłem przypadłości są problemy psychologiczne) takich jak ból żołądka, głowy, bezsenność, zaburzenia w rytmie oddychania, ból w klatce piersiowej, utrata apetytu. Inne stają się apatyczne, przygnębione lub odwrotnie bardzo nerwowe, spięte, niespokojne. Jest to wynik narastania napięcia, które po pewnym czasie staje się nie do zniesienia. Czasem zdarza się, że kobiety wywołują same w pewnym momencie kłótnie po to, żeby „mieć to wszystko już za sobą”.

2. **Faza ostrej przemocy.** W tej fazie napięcie, które narastało w partnerze znajduje upust. Zachowanie jego staje się bardzo nieprzewidywalne, gwałtowne, często wpada w szał. Wybuchy gniewu mogą wywołać małe drobiazgi np. pozostawienie jakiejś rzeczy w danym miejscu, opóźnienie posiłku. Dochodzi do eksplozji zachowań agresywnych, które mogą objawiać się biciem pięściami, przedmiotami (książka, garnek, kabel itp.), kopaniem, grożeniem bronią, duszeniem. Można zaobserwować również silne napięcie agresji słownej. Kobieta ponownie stara się zrobić wszystko, żeby uspokoić partnera i ochronić siebie. Jednak bez względu na to, co robi: przeprasza, stara się uspokoić partnera, jest miła, uprzejma czy też biernie się poddaje stosowanej przemocy, nie przynosi to oczekiwanego efektu. Jego złość, frustracja narastają coraz bardziej. Po zakończeniu wybuchu przemocy partnerka często jest w szoku. Odczuwa wstyd i przerażenie, jak również złość i bezradność, jest oszołomiona.
3. **Faza miodowego miesiąca.** W momencie, kiedy sprawca wyładował już swoje emocje i wie, że przekroczył różne granice, zmienia się w zupełnie inną osobę. Zaczyna przeproszać partnerkę za to co zrobił, szczerze żałuje swojego zachowania, obiecuje, że TO już nigdy się nie powtórzy, że nie wie zupełnie co się z nim stało, starając się znaleźć zewnętrzne wytłumaczenia dla swojego zachowania. Dzięki takiemu zachowaniu partnera kobieta zaczyna wierzyć, że jednak jej ukochany się zmienił i naprawdę niedawny akt przemocy był tylko incydentem. Spełniają się jej marzenia o cudownej miłości, odczuwa bliskość i zespolenie z partnerem. Życie we dwoje jest znowu piękne i pełne nadziei. Widzi go takiego jakiego chce go widzieć, w końcu on jest nie tylko „agresorem”, lecz nieraz udowodnił, że potrafi być miły i dobry. Jeśli wcześniej kobieta weszła na drogę prawną (złożenie zawiadomienia o popełnieniu przestępstwa, sprawa rozwodowa itp.) w tej fazie może się wycofać z tych działań, wierząc, że sytuacja

wróciła do normy i przemoc już nie powróci. Faza miodowego miesiąca jednak mija i niebawem zatacza się krąg i znowu pojawia się faza narastania napięcia. Ta faza cyklu przemocy ma niezwykle silny wpływ na pozostawanie osoby jej doświadczającej w krzywdzącym związku. Prawdziwym zagrożeniem jakie niesie ze sobą ta faza jest fakt, że przemoc w następnym cyklu jest jeszcze gwałtowniejsza.

SYMPTOMY PRZEMOCY

Przemoc domowa może się przejawiać na wiele różnych sposobów. Zdając sobie sprawę z przejawów przemocy można nie tylko lepiej poznać istotę problemu, ale także lepiej wesprzeć kogoś, wobec kogo jest stosowana przemoc.

Widoczne oznaki przemocy obejmują:

- siniaki, skaleczenia, oparzenia, ludzkie ślady ugryzień, połamane kości;
- osoba, która doświadcza przemocy może próbować ukryć ślady po urazach, które ktoś inny mógłby zobaczyć (np. latem zaczyna nosić koszule z długim rękawem, okulary przeciwsłoneczne w zamkniętym pomieszczeniu).

Symptomy, które mogą być związane z przemocą:

- bóle głowy, pleców, ból stały, zaburzenia żołądkowo-jelitowe, problemy ze snem, zaburzenia odżywiania, zmęczenie przez cały czas;
- wewnętrzny niepokój związany z takimi czynnikami jak palpacje serca, trudności w oddychaniu, „ataki paniki”;
- depresja, myśli o samobójstwie lub próby samobójcze, nadużywanie alkoholu lub problemy z narkotykami.

W miejscu pracy skutki przemocy w rodzinie mogą się przejawiać:

- osoba nie jest w stanie skoncentrować się i skupić na pracy, nie pojawia się w pracy lub często spóźnia, prosi o dużo wolnego;
- w miejscu pracy jest nękana przez agresora, osobiście lub przez telefon

Zmiany w zachowaniu, które mogą być oznaką doświadczania przemocy:

- ktoś zaczyna robić się zaniepokojony, pobudzony, lub nerwowy, gdy znajdzie się w pobliżu swojego partnera;
- ktoś z kim zazwyczaj spędzałeś dużo czasu nie jest w stanie już poświęcić Ci swojej uwagi podając na to dziwne (mało realne) argumenty

NIEPRAWDĄ JEST, ŻE...

Ofiary przemocy akceptują przemoc

Ofiary zawsze próbują się bronić, ich działania mogą być jednak mało skuteczne. Brak skuteczności powoduje nasilenie przemocy

PRZEMOC WOBEC DZIECI

PRZEMOC FIZYCZNA

Krzywdzenie fizyczne oznacza celowe formy zachowań, w konsekwencji których dziecko doznało bólu i cierpienia. Ofiarami fizycznej przemocy są najczęściej małe, bezbronne dzieci. Rodzice biją dziecko, gdy płacze, „czegoś chce”. Przemoc fizyczna jest tematem kontrowersyjnym. Niektórzy dorośli uważają, że klaps nie wyrządzi dziecku krzywdy, za to nauczy posłuszeństwa. Jednak w wielu przypadkach w wyniku takiego myślenia wiele dzieci trafia do szpitala, a ból nie mija wraz ze zniknięciem blizn i siniaków. Biją najczęściej rodzice, którzy w dzieciństwie sami byli karani biciem.

Taki jest ich wzorzec zachowania i w chwilach konfliktu nie potrafią inaczej zareagować. Źródłem przemocy wobec dziecka coraz częściej bywa słabość dorosłych, ich brak pewności siebie i nieumiejętność opanowania własnych emocji. Wiadomo, że „przemoc rodzi przemoc”, a ofiary bicia należą do tych, którym bicie przychodzi najłatwiej. Bite dziecko uczy się, że przemoc należy do skuteczniejszych sposobów radzenia sobie i włącza bicie do swego zachowania. Źle traktowane i maltretowane dzieci należą do tych, które są bardzo agresywne nie tylko wobec rówieśników, ale też w stosunku do zwierząt.

Objawy fizyczne świadczące o przemocy wobec dziecka:

- obrzęki na dłoniach i stopach,
- krwawe pręgi na plecach, pośladkach (czasem są odbiciem ręki lub przedmiotu), na nogach, stopach, dłoniach,
- sińce i obrzęki,
- nietypowe ślady po oparzeniach, np. po gaszeniu papierosa,
- rany cięte i kłute,
- częste złamania kości,
- brak koncentracji, apatia, nadmierna ostrożność, kłamiwość,
- brak kontroli fizjologicznej u dziecka powyżej czwartego roku życia (moczenie się, torsje, brudzenie bielizny),
- bóle głowy lub brzucha,
- ssanie palca, obgryzanie paznokci,
- lęk przed powrotem do domu, jak również niechęć do opowiadania o sytuacji rodzinnej,
- lęk przed dotykiem (unikanie, kurczenie się).

PRZEMOC SEKSUALNA

Przemoc seksualna wobec dziecka oznacza nadużywanie dziecka dla uzyskania przyjemności seksualnej przez osoby dorosłe i starsze. Nadużycia seksualne to niekoniecznie kontakt fizyczny – to również zmuszanie do rozbierania się, obecność dziecka przy kontaktach płciowych, oglądanie zdjęć pornograficznych. Wykorzystywanie seksualne powoduje okaleczenie psychiczne, które trwa nie tylko w dzieciństwie, ale też w dorosłym życiu. Na początku dzieci przeżywają ostre stany lekowe, depresje. Postrzegane są jako dzieci trudne, niespokojne, nieprzystosowane, agresywne lub bardzo często wycofane. Dzieci wykorzystywane seksualnie wykazują zaburzenia tożsamości płciowej, np. dziewczynki chcą być chłopcami.

Objawy mogące świadczyć o przemocy seksualnej są specyficzne:

- otarcie naskórka, bolesność okolic narządów rodnych, płciowych, odbytu,
- ból podczas oddawania moczu, przy chodzeniu lub siadaniu,
- rany na ustach,
- nieadekwatna do wieku znajomość zachowań seksualnych oraz anatomii narządów płciowych (odgrywanie przemocy seksualnej na lalkach i zabawkach),
- niepokojące opowieści o sekretach, jakie dziecko ma z dorosłym, a o których nie może nic mówić,
- trudności ze snem, koszmary nocne.

Zachowania niespecyficzne :

- wzmożona pobudliwość psychoruchowa,
- zaburzenia koncentracji,
- zaburzenia zachowawcze,
- depresje,
- nie radzenie sobie w nauce.

ZANIEDBANIE

Zaniedbanie rozumiane jest jako długotrwałe niezaspokajanie podstawowych potrzeb dziecka zarówno biologicznych jak i psychicznych. Dzieci zaniedbywane są również często bite i generalnie źle traktowane. Z zaniedbywaniem dziecka mamy do czynienia wówczas, gdy opieka sprawowana przez rodziców czy opiekunów nie zaspokaja jego potrzeb. Chodzi tu o podstawowe potrzeby życiowe, jak: właściwe żywienie, pielęgnacja, wypoczynek, opieka medyczna oraz nauka i rozrywka. Dzieci zaniedbywane stanowią około dwie trzecie wszystkich przypadków krzywdzenia. Skrajna forma zaniedbywania jest opuszczenie dziecka, bądź jego porzucenie, będące bezpośrednim zagrożeniem dla zdrowia i życia. Najbardziej widoczne,

często wykraczające poza wewnętrzne stosunki w rodzinie jest zaniedbywanie materialne. Natomiast zaniedbanie psychiczne jest do rozpoznania o wiele trudniejsze; wielu rodziców nie orientuje się w potrzebach psychicznych dziecka. Uważają że wystarczy dziecku jedzenie, ubranie i to, aby nie były bite.

Do podstawowych objawów zaniedbania najczęściej należą :

- zaburzony rozwój fizyczny (wzrost i waga poniżej normy),
- brudne włosy, ubranie niechlujne, niedostosowane do pogody, niewyleczone rany, choroby zębów, zmęczenie, apatia, bierność

SKUTKI PRZEMOCY WOBEC DZIECKA

Dzieci doznające przemocy fizycznej często są pacjentami szpitali – gdzie połamane kończyny, pęknięte kości, wybite zęby czy obrażenia wewnętrzne ich rodzice tłumaczą upadkiem lub niezamierzonym uderzeniem się o mebel. Dorosłych znęcających się nad swoimi dziećmi cechuje duża pomysłowość w wyszukiwaniu sposobów zadawania dzieciom bólu: szczypią je, przypalają papierosami, wrywają włosy, wiążą sznurami, duszą, a nawet gryzą. Fizycznymi skutkami bicia dzieci może być kalectwo oraz różne choroby somatyczne uwarunkowane uszkodzeniami narządów wewnętrznych lub organicznymi uszkodzeniami mózgu, a nawet śmierć. Jest jednak jeszcze wiele innych, rzadziej dostrzeganych skutków przemocy stosowanej wobec dzieci. Są to poznawcze, emocjonalne i behawioralne następstwa zespołu dziecka maltretowanego. Zaliczymy do nich zarówno brak poczucia bezpieczeństwa, przynależności uczuciowej do osób najbliższych oraz obniżoną samoocenę, jak i nieakceptowanie siebie, poczucie zagubienia, krzywdy i winy, a także trudności w nawiązywaniu kontaktów z otoczeniem. Dzieci, które są ofiarami przemocy fizycznej, przeżywają stany depresyjne i lęki; są egocentryczne, bierne i zależne lub agresywne i nadpobudliwe, ze skłonnościami do autodestrukcji. U dzieci bitych obserwuje się również zaburzenia pamięci, koncentracji uwagi, zaburzenia zachowania i emocjonalne oraz brak poczucia rzeczywistości.

W dorosłym życiu osoby takie nadal mają poczucie winy i niską samoocenę. Mogą popadać w alkoholizm, narkomanię, zaburzenia nerwicowe i nerwice, a także przejawiać zachowania agresywne i stosować przemoc fizyczną w życiu dorosłym, w tym także wobec swoich dzieci.

Dokuczanie dziecku bez użycia narzędzi (przemoc psychiczna) wywołuje u niego wiele negatywnych przeżyć: lęk, poczucie niesprawiedliwości i bezsensu, świadomość braku miłości rodzicielskiej i wiele innych konsekwencji, takich jak zaburzenia snu, przygnębienie, nerwice, zachowania agresywne, a nawet myśli samobójcze. Ponadto krzyczenie na dzieci i poniżanie powoduje poważne

konsekwencje w ich dorosłym życiu: poczucie winy, niską samoocenę, a także zaburzone poczucie własnej tożsamości, silną potrzebę kontrolowania innych oraz psychiczne uzależnienie od swoich rodziców. Często następstwami doznanej w dzieciństwie „moralnej udręki” są zachowania przestępcze jej ofiar, a także stosowania przez nie przemocy emocjonalnej w życiu dorosłym.

Wśród bezpośrednich skutków somatycznych należy wymienić urazy zewnętrznych narządów płciowych, przerwanie błony dziewiczej, infekcje przenoszone drogą płciową oraz urazy ciała związane ze stosowaniem przemocy fizycznej jako środka do osiągnięcia celu – zaspokojenia seksualnego. Dużo dłuższa jest lista następstw psychicznych: erotyzacja dziecka, zaburzenia snu, fobie, lęki, nerwice, depresje. Ofiary przemocy seksualnej przejawiają prowokacyjne zachowania seksualne wobec swoich rówieśników, wykazują zachowania agresywne i autodestrukcyjne, łącznie z podejmowaniem prób samobójczych, albo wręcz przeciwnie – ich zachowania są regresywne, izolują się. Równie długa jest lista odległych w czasie następstw przemocy seksualnej stosowanej wobec dziecka: lęki, zespoły depresyjne, psychozy, zaburzenia osobowościowe i wiele innych skutków występujących także w wyniku stosowania innych rodzajów przemocy. W przypadku nadużyć tego typu występują specyficzne zaburzenia seksualne. Ta sama przemoc może również spowodować występowanie odmiennych sytuacji, takich jak trudności w nawiązywaniu kontaktów z płcią przeciwną i niepowodzenia seksualne.

Obecnie mówi się o tak zwanym **złożonym pourazowym zespole stresu – złożonym syndromie pourazowym**. Każdy, kto doświadczył długotrwałego terroru (zakładnicy, jeńcy wojenni, więźniowie obozów koncentracyjnych, ofiary niektórych sekt religijnych, maltretowane kobiety, dzieci maltretowane fizycznie lub wykorzystywane seksualnie, ofiary zorganizowanego wyzysku seksualnego), cierpi na ową przewlekłą, poważną dezorganizację osobowości.

Przemoc to przestępstwo ścigane przez prawo!

PRZEMOC WOBEC OSÓB STARSZYCH I NIEPEŁNOSPRAWNYCH

FORMY PRZEMOCY

- **przemoc fizyczna** – polega na zadawaniu bólu fizycznego lub powodowaniu obrażeń przez takie działanie jak: bicie, krępowanie ruchów, szarpanie, popychanie.
- **przemoc psychiczna i emocjonalna** – przejawiająca się wywieraniem nacisku poprzez stosowanie gróźb, poniżanie, wyśmiewanie, ośmieszanie, wyzywanie, zamykanie samotnie w domu, ograniczenie dostępu do ludzi, łazienki lub innych pomieszczeń wspólnych, zamykanie w jednym pomieszczeniu.
- **przemoc ekonomiczna** – przejawiająca się najczęściej zabieraniem emerytury, renty, dysponowaniem bez woli osoby starszej lub niepełnosprawnej jej środkami finansowymi, zmuszaniem do zmiany testamentu, do przepisania dóbr (w tym nieruchomości).
- **przemoc seksualna** – obejmująca wszelkiego rodzaju kontakty lub akty seksualne, podejmowane bez zgody jednego z partnerów.
- **zaniedbanie** – powstrzymywanie się od odpowiedniej opieki, która zaspokajałaby potrzeby fizyczne, medyczne i psychiczne osoby starszej.
- **nadopiekuńczość** – wynikająca z przekonania, że osoby w podeszłym wieku mają obniżone możliwości umysłowe i fizyczne, a przejawiająca się infantyilizacją w podejściu do takich osób, co skutkuje ograniczeniem ich działania oraz okaleczeniem życiowym.
- **ubezwłasnowolnienie** – odebranie możliwości korzystania z praw człowieka. Brak uczestnictwa w życiu społecznym, wynikający z nieposiadania zdolności do czynności prawnych oraz przekonania całego społeczeństwa, że osoby takie powinny być izolowane z racji swoich zaburzeń, uniemożliwia aktywność i prowadzi do bezczynności i marazmu.

PRZYCZYNY PRZEMOCY

- historia rodziny,
- wzajemna zależność członków rodziny,
- dzielenie wspólnego mieszkania lub domu,
- fizyczne i/lub psychiczne obciążenie opiekuna,
- choroby,
- izolacja społeczna,

- uzależnienia i nierozpoznane zaburzenia psychiczne,
- trudności w mówieniu, posługiwaniu się gestem, trudności w poruszaniu się, trudności w nawiązywaniu kontaktu z innymi ludźmi.

CHARAKTERYSTYKA OSOBY STARSZEJ DOZNAJĄCEJ PRZEMOCY

- akty przemocy skierowane na siebie,
- brak świadomości,
- przedawkowanie leków,
- symptomy fizyczne nie wynikające z choroby,
- zależność od kogokolwiek w realizacji codziennych potrzeb życiowych,
- podpisywanie dokumentów, których nie jest w stanie przeczytać,
- nie branie udziału w decyzjach dotyczących własnej osoby,
- odmowa skorzystania z opieki medycznej,
- oznaki depresji,
- planowanie samobójstwa lub zagrożenie samobójstwem,
- zagubienie, dezorientowanie,
- przejawianie obawy przed opiekunem,
- okazywanie agresji, gdy ktoś ją dotyka,
- okazywanie lęku, gdy ktoś wchodzi do pokoju.

OBJAWY I SKUTKI PRZEMOCY WOBEC OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ:

Przemoc fizyczna – stosunkowo łatwa do rozpoznania; zewnętrzne obrażenia: zranienia skóry, krwiaki, sińce, obrzęki, oparzenia itp.

Przemoc psychiczna – objawy: zaburzenia mowy, dolegliwości psychosomatyczne (ból brzucha, ból głowy, mdłości, wymioty) moczanie się, lęk przed konsekwencjami różnych działań. Osoby, u których stosowany jest ten rodzaj przemocy możemy rozpoznać po: zaniedbanym wyglądzie, niedożywieniu, nieodpowiednim ubraniu, wążaniu się po ulicach.

Zaniedbanie – objawy: nieadekwatna do wieku waga i wzrost, opóźnienie rozwoju fizycznego, psychomotorycznego, a także pasożyty skóry itp.

PRZEMOC A ALKOHOL

Alkoholizm (uzależnienie od alkoholu, toksykomania alkoholowa, choroba alkoholowa). Choroba polegająca na utracie kontroli nad ilością spożywanego alkoholu. Spożywanie zazwyczaj dużych ilości alkoholu przez alkoholika jest spowodowane **przymusem o charakterze psychicznym i somatycznym** i nie podlega jego woli, jednak jest możliwy do powstrzymania i utrzymania abstynencji.

NIEPRAWDĄ JEST, ŻE...

Przyczyną przemocy w rodzinie jest alkohol

Stosowaniu przemocy często towarzyszy nadmierne picie alkoholu jednak nie zawsze uzależnienie od alkoholu jest powodem stosowania przemocy. Uzależnienie nie zwalnia od odpowiedzialności za czyny dokonywane pod jego wpływem. Należy karać sprawcę i leczyć jego chorobę.

Przewlekły alkoholizm prowadzi do chorób psychicznych i ciężkich schorzeń wątroby, nerek, żołądka, serca itd. Zwiększa przestępczość, sprzyja szerzeniu się chorób, ujemnie wpływa na potomstwo, jest powodem powstawania problemów w rodzinach. Życie z alkoholikiem wiąże się ze stanem permanentnego napięcia i przemęczenia emocjonalnego. W rodzinie pojawia się gniew, smutek, poczucie krzywdy, żal, wstyd. Odpowiedzialność za osoby uzależnione może doprowadzić swoich bliskich do współuzależnienia. Alkohol w rodzinie pociąga za sobą inne formy patologii np. przejawia się przemoc seksualna, przemoc fizyczna, przemoc psychiczna. Zarówno spożywanie alkoholu jak i przemoc są powszechnym zjawiskiem w naszej społeczności, a pomiędzy nimi istnieje wiele związków np. alkohol może pobudzać agresję, lub przemoc przez zakłócenie normalnej pracy mózgu, nie kontroluje swego zachowania. Najczęściej występującym w rodzinie z problemem alkoholowym, rodzajem przemocy jest przemoc werbalna, wyklinanie, używanie wulgarnych określeń. W niektórych przypadkach zaprzestanie picia alkoholu nie jest równoznaczne z zaprzestaniem stosowania przemocy. Obowiązek przeciwdziałania przemocy w rodzinie, szczególnie w rodzinie z problemem alkoholowym, spoczywa także na samorządach lokalnych. Zadania takie są umieszczane w gminnym programie profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych i zgodnie z ustawą na terenie Gminy działa Gminna Komisja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych.

PROGRAM KOREKCYJNO-EDUKACYJNY

Przemoc w rodzinie niemal nigdy **nie jest jednorazowym incydem**. Jest zjawiskiem, które rodzi się w rodzinie i przebiega według określonej prawidłowości zwanej cyklem przemocy. Za przemoc w rodzinie zawsze odpowiedzialny jest sprawca przemocy, niezależnie od tego co zrobiła, bądź czego nie zrobiła ofiara przemocy. **Przemoc w rodzinie jest wyuczonym, powtarzalnym zachowaniem sprawcy**, zakorzenionym najczęściej we wzorach zachowania wyniesionych z domu rodzinnego. Przemoc domowa jest zachowaniem intencjonalnym, opierającym się na poczuciu władzy i kontroli u osoby stosującej przemoc i zmierzającym do podporządkowania sprawcy innych członków rodziny. **Przemoc w rodzinie nigdy sama się nie kończy**. Aby powstrzymać przemoc, sprawca powinien poddać się oddziaływaniom korekcyjno-edukacyjnym (cykl zajęć grupowych służących edukacji, zmianie postaw i zachowań u osób stosujących przemoc). Można oduczyć się stosowania zachowań noszących znamiona przemocy. Dzięki udziałowi w programie oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych osoba stosująca przemoc w rodzinie ma możliwość:

- zdobycia wiedzy nt. krzywdzącego wpływu agresywnych zachowań na członków rodziny i na ich wzajemne relacje
- przygotowywania się do wzięcia pełnej odpowiedzialności moralnej i psychologicznej za stosowanie przemocy
- zmiany systemu przekonań i postaw na sprzyjające rozwiązywaniu konfliktów bez użycia przemocy
- nauczenia się jak radzić sobie z własną złością i agresją poprzez poznanie różnych sposobów samokontroli
- ćwiczenia konstruktywnych sposobów myślenia i reagowania bez użycia przemocy.

Przemocy nic nie usprawiedliwia!

Osoba stosująca przemoc w rodzinie, może samodzielnie podjąć decyzję o udziale w programie oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych i zgłosić się do odpowiedniej instytucji. Sprawca przemocy, w przypadku warunkowego zawieszenia wykonania kary pozbawienia wolności może również zostać zobowiązany przez Sąd do udziału w programie oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych.

Realizacja programów korekcyjno-edukacyjnych jest zadaniem powiatu. Więcej informacji o programach oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych i zasadach uczestnictwa można uzyskać w Powiatowym Centrum Pomocy Rodzinie w Limanowej.

Osoby stosujące przemoc w rodzinie, uzależnione od alkoholu, przed przystąpieniem do udziału w programie oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych, powinny w pierwszej kolejności poddać się terapii uzależnienia.

NIEPRAWDĄ JEST, ŻE...

Nie można zmienić swojego losu

Nawet po wielu latach można przerwać przemoc. Nigdy nie jest za późno, aby powiedzieć DOŚĆ!

WSKAZÓWKI DLA OSÓB DOZNAJĄCYCH PRZEMOCY¹

- **możesz nauczyć swoje dzieci, jak używać telefonu by skontaktować się z policją**
- **na wypadek konieczności opuszczenia domu przygotuj i zabierz ze sobą ważne dokumenty**

RZECZY, KTÓRE POWINNA ZROBIĆ OSOBA DOZNAJĄCA PRZEMOCY

1. W sytuacji zagrożenia przemocą, **kiedy ogarnia Cię lęk**, zadzwoń pod numer NIEBIESKIEJ LINII: **0-801-1200-02**
2. Weź swoje dzieci i **schroń się z nimi** w bezpiecznym miejscu
3. Zadzwoń bądź udaj się do **Ośrodka dla Osób Dotkniętych Przemocą** lub **Ośrodka Interwencji Kryzysowej**
4. Zgłoś się do **pracownika socjalnego** w swoim regionie, który może skierować Cię do odpowiedniej instytucji

1) Przemoc w rodzinie. Poradnik dla osób doznających przemocy w rodzinie. Informator opracowany w ramach przyjętego przez Sejmik Województwa Małopolskiego. Małopolski Program Polityki Prorodzinnej na lata 2004 – 2007 http://www.rops.krakow.pl/publikacje/przemoc_49.pdf

5. Jeśli sprawca Cię pobił lub, gdy zostały pobite Twoje dzieci, **zgłoś się na pogotowie** i poproś lekarza o zaświadczenie lub skontaktuj się z lekarzem sądowym w celu uzyskania obdukcji.
6. Jeśli opuszczasz dom **zabierz ze sobą ważne dokumenty**.

NIEPRAWDĄ JEST, ŻE...

To był jednorazowy incydent, który się nie powtórzy

Przemoc rzadko jest jednorazowym incydem. Sprawcy potrafią przepraszać i obiecywać, że to nigdy się już nie powtórzy. Jeżeli nie zostaną podjęte stanowcze działania wobec sprawcy, przemoc się powtarza.

ZASADY ROZMOWY Z DZIEĆMI W SYTUACJI PRZEMOCY

Dla bezpieczeństwa Twojego i dzieci **należy wyjaśnić dzieciom sytuację**, w jakiej się znalazły. Przeprowadzając rozmowę trzeba zachować kilka podstawowych zasad:

- zajmij **jednoznaczne stanowisko w sprawie zachowania sprawcy**, wyjaśniając sposób zdecydowany, że zachowane to jest, złe i szkodzi zarówno Tobie jak i dzieciom
- **upewnij swoje dzieci**, że je kochasz i że inne osoby które je kochały, kochają je nadal (rodzeństwo, babcia, dziadek, ciocia itd.)
- zachęcaj i dodawaj odwagi dzieciom, **aby wyrażały swoje emocje i uczucia**, w tym również lęk i niepokój, po to, by móc ocenić czy dobrze sobie dają radę z tym co się dzieje w rodzinie
- realnie oceniając dziecięce stresy z przeszłości i w aktualnej sytuacji, **nie staraj się usprawiedliwiać i wybielać wszystkiego**
- jeśli tylko potrafisz, to najlepiej **wykazuj pozytywne nastawienie** wobec przyszłości.

KAŻDY CZŁOWIEK MA PRAWO

Rodzina funkcjonuje prawidłowo, gdy wszyscy jej członkowie respektują wzajemnie swoje podstawowe prawa, okazują sobie miłość i stwarzają możliwość do nieskrępowanego rozwoju. W sytuacji odwrotnej, rodzina narażona jest na kryzys. Aby umieć rozpoznać czy rodzina rozwija się zdrowo, czy też może zaczyna się w niej dzieć coś niepokojącego, trzeba być świadomym swoich podstawowych praw. Należy zawsze pamiętać, iż:

- każdy człowiek ma prawo do życia w środowisku rodzinnym wolnym od przemocy,

- każdy człowiek ma prawo czuć się bezpiecznie w swoim domu,
- każdy człowiek ma prawo do szacunku i godnego traktowania,
- każdy człowiek ma prawo do swobodnego wyrażania swojego zdania i współdecydowania o sprawach dotyczących jego i jego rodziny,
- każdy człowiek ma prawo mylić się i być niedoskonałym,
- każdy człowiek ma prawo szukać pomocy, gdy jego prawa są łamane.

Jeśli Twój partner lub inny członek rodziny nie respektuje przysługujących Ci praw, jeśli w Twojej rodzinie dzieje się coś złego, jeśli dochodzi do przemocy, nie możesz pozwolić sobie na bierność. Musisz zwrócić się po pomoc do specjalistów.

OSOBISTY PLAN BEZPIECZEŃSTWA

Jeśli jeszcze nie jesteś w stanie przerwać milczenia i chcesz pozostać ze sprawcą musisz rozważyć:

- czy potrafisz zapewnić sobie bezpieczeństwo w nagłych wypadkach związanych z przemocą?
- czy i kogo możesz wezwać na pomoc w sytuacji gdy dojdzie do awantury?
- czy gdy nastąpi atak przemocy, będziesz mieć możliwość wezwania policji?
- czy wiesz dokąd się udać w wypadku konieczności ucieczki z domu?

Pamiętaj, że najważniejsze jest bezpieczeństwo Twoje i innych członków rodziny zagrożonych przemocą. Żyjąc ze sprawcą pod jednym dachem, musisz chronić siebie i swoich bliskich. Będzie Ci łatwiej jeśli przygotujesz sobie plan działania w sytuacji przemocy – osobisty plan bezpieczeństwa. Mimo tego, że nie jesteś w stanie kontrolować sprawcy i jego agresywnych zachowań, masz wybór co do tego jak będziesz reagować i w jaki sposób najlepiej zapewnisz sobie i swoim bliskim bezpieczeństwo. Jeśli z góry przygotujesz się na możliwość wystąpienia dalszej przemocy i będziesz stosować się do kilku podstawowych zasad zachowania w obliczu zagrożenia przemocą, zwiększysz swoje bezpieczeństwo.

Przemoc łamie Twoje podstawowe prawa!

PAMIĘTAJ!!!

- jeśli dojdzie do kłótni, możesz spróbować przejść do takiego miejsca w domu, gdzie jest najmniejsze ryzyko, że znajdziesz się w pułapce (należy unikać kłótni w łazience, garażu, kuchni, pokoju, w każdym pomieszczeniu, które jest daleko od głównego wyjścia)
- wypróbuj, jak wydostać się z domu bezpiecznie, których drzwi, okien możesz użyć uciekając

- przechowuj swój portfel, klucze do mieszkania i samochodu w bezpiecznym, ale dostępnym dla Ciebie miejscu, w pobliżu wyjścia tak, aby w razie potrzeby można było szybko opuścić dom zabierając te przedmioty
- powiedz sąsiadom, do których masz zaufanie, o przemoc i poproś ich, aby zadzwonili na policję w sytuacji, gdy usłyszą podejrzone hałasy (możesz umówić się z sąsiadami na określony sygnał, który będzie dla nich znakiem, że należy wezwać pomoc)

NIEPRAWDĄ JEST, ŻE...

Przemoc jest tylko wtedy, gdy są widoczne ślady na ciele ofiary

Przemoc występuje w różnych formach. To nie tylko działania pozostawiające siniaki, złamania czy oparzenia. Przemoc to także poniżanie, obelgi, zmuszanie do określonych zachowań, groźenie, zastraszanie.

NIEBIESKIE KARTY

„Niebieska Karta” to po prostu notatka jaką sporządzają przedstawiciele Policji, Pomocy Społecznej, Służby Zdrowia, Komisji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych lub Oświaty w przypadku podejrzenia, że w danej rodzinie ktoś stosuje przemoc. W notatce w **części „A”** znajdują się rubryki opisujące rodzaje przemocy, dane osób doznających przemocy i stosujących przemoc, informacje dotyczące poprzednich incydentów w rodzinie oraz podjęte przez daną instytucję działania w celu zapobieżenia dalszej przemocy. **Część „B”** to informacja dla osoby doznającej przemocy, w której znajdują się również dane teled adresowe instytucji pomocowych – kartę „B” otrzymuje osoba pokrzywdzona. Oryginał karty trafia do Przewodniczącego Zespołu Interdyscyplinarnego, a kopia na Policję do dzielnicowego. Następnie zbiera się powołana przez Przewodniczącego – Grupa Robocza, w skład której w zależności od potrzeb wchodzi: dzielnicowy, pracownik socjalny, pielęgniarka środowiskowa, pedagog szkolny, kurator sądowy, członek komisji rozwiązywania problemów alkoholowych. Na posiedzenia grupy najpierw zaprasza się osobę doznającą przemocy i wówczas wypełnia się **część „C”** karty. Podczas rozmowy z pokrzywdzonym zostają podjęte wspólnie decyzje co do dalszego postępowania. Pokrzywdzony otrzymuje informacje o oferowanej pomocy psychologicznej, prawnej, medycznej ewentualnie materialnej. Ustala się również

częstotliwość wizyt kontrolnych w miejscu zamieszkania rodziny przez dzielnicowego oraz innych członków grupy roboczej. Kolejno wzywany jest sprawca przemocy, z którym również członkowie grupy przeprowadzają rozmowę jednocześnie wypełniając **część „D”** karty. Osoba stosująca przemoc także otrzymuje informacje dotyczące konieczności i możliwości zmiany swojego postępowania.

NIEPRAWDA JEST, ŻE...

Policja nie powinna interweniować w sprawach rodzinnych

Przemoc domowa nie jest sprawą rodzinną, jest przestępstwem ściganym przez prawo. Policja ustawowo zobowiązana jest do podjęcia stosownych kroków, by zapewnić bezpieczeństwo w domu.

„Niebieska Karta” zakładana jest z inicjatywy osoby doznającej przemocy, z inicjatywy przedstawiciela instytucji wymienionych powyżej, po interwencji Policji w czasie tzw. „przemocy gorącej”, w przypadku złożenia zawiadomienia o przestępstwie znęcania się nad rodziną. Osoba doznająca przemocy nie musi podpisywać druku „Niebieskiej Karty”, ani nawet być przy jej sporządzaniu. Część „B” – informacyjną – można jej dostarczyć w najbliższym dogodnym momencie. Dzielnicowy lub inni przedstawiciele grupy roboczej będą odwiedzali rodzinę w terminach ustalonych na spotkaniu z pokrzywdzonym – najczęściej kilka razy w miesiącu. Dzielnicowy najczęściej pierwszą wizytę składa w rodzinie w ciągu tygodnia od otrzymania części „A” karty. Zakończenie procedury następuje wówczas, gdy zespół interdyscyplinarny uzna, że dalsze jej prowadzenie jest zbędne. Nie można zakończyć jej tylko i wyłącznie na podstawie oświadczenia pokrzywdzonego, że przemoc już nie ma miejsca. W przypadku gdy w rodzinie są małoletnie dzieci i istnieje podstawa do przypuszczenia, że rodzice sprawują nad nimi opiekę w sposób niewłaściwy można sporządzić wniosek do Sądu Rejonowego, Wydział Rodzinny o rozpatrzenie sytuacji opiekuńczo-wychowawczej małoletnich. W przypadku zagrożenia bezpieczeństwa dzieci wniosek taki kierowany jest w trybie pilnym.

NIEPRAWDA JEST, ŻE...

Jeśli ktoś jest bity, to znaczy, że na to zasłużył

Nikt nie zasługuje na bicie, krzywdzenie czy maltretowanie bez względu na to co zrobił czy powiedział. Nikt nie ma prawa bić i poniżać.

ZESPÓŁ INTERDYSCYPLINARNY

Zespół Interdyscyplinarny – to grupa osób reprezentująca instytucje i organizacje, której celem jest podejmowanie działań na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie. W skład zespołu wchodzi przedstawiciele jednostek organizacyjnych pomocy społecznej, gminnej komisji rozwiązywania problemów alkoholowych, Policji, oświaty, ochrony zdrowia, organizacji pozarządowych oraz kuratorzy sądowi. W skład zespołu interdyscyplinarnego mogą wchodzić także prokuratorzy oraz przedstawiciele innych podmiotów działających na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie. Zespół interdyscyplinarny integruje i koordynuje działania podmiotów oraz specjalistów w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie, w szczególności przez:

- 1) diagnozowanie problemu przemocy w rodzinie;
- 2) podejmowanie działań w środowisku zagrożonym przemocą w rodzinie mających na celu przeciwdziałanie temu zjawisku;
- 3) inicjowanie interwencji w środowisku dotkniętym przemocą w rodzinie;
- 4) rozpowszechnianie informacji o instytucjach, osobach i możliwościach udzielenia pomocy w środowisku lokalnym;
- 5) inicjowanie działań w stosunku do osób stosujących przemoc w rodzinie.

Zespół interdyscyplinarny może tworzyć grupy robocze w celu rozwiązywania problemów związanych z występowaniem przemocy w rodzinie w indywidualnych przypadkach.

Zadania grupy roboczej:

- 1) opracowanie i realizacja planu pomocy w indywidualnych przypadkach występowania przemocy w rodzinie,
- 2) monitorowanie sytuacji rodzin, w których dochodzi do przemocy oraz rodzin zagrożonych wystąpieniem przemocy,
- 3) dokumentowanie działań podejmowanych wobec rodzin, w których dochodzi do przemocy oraz efektów tych działań.

Schemat działania zespołu interdyscyplinarnego przedstawia rysunek².

---

2) http://wsparciekadr.ropstorun.pl/fileadmin/doradczy/zi_czerwiec/dokumenty_pdf/schemat_pracy.pdf

Inytucja 1

Inytucja 2

Inytucja 3

Inytucja 4

Inytucja 5

Inytucja 6

Inytucja 7

ZGŁOSZENIE SPRAWY,
WSKAZANIE INSTYTUCJI

PRZEWODNICZĄCY

ZWOŁANIE GRUPY
ROBOCZEJ Z UDZIAŁEM
WSKAZANYCH
INSTYTUCJI

Inytucja 1

Inytucja 2

Inytucja 3

Inytucja 4

OSOBA / RODZINA / GRUPA PROBLEMOWA / ŚRODOWISKO

SPORZĄDZENIE PLANU PRACY ZESPOŁU INTERDYSCYPLINARNEGO Z OSOBĄ / RODZINĄ

MONITORING DZIAŁAŃ ZESPOŁU INTERDYSCYPLINARNEGO I OSOBY / RODZINY,
ZAKOŃCZENIE PRACY LUB PODJĘCIE DODATKOWYCH DZIAŁAŃ

ZADANIA SŁUŻB – FORMY WSPARCIA

Każdy, kto doświadcza przemocy lub jest jej świadkiem, **ma prawo zgłosić zaistniałą sytuację do odpowiednich służb!** Każdy, kto posiada jakiegokolwiek informację na temat wyrządzenia krzywdy dzieciom lub ich rodzinom, ma obowiązek interwencji! Pamiętajmy, że dzieci nie mogą same składać zawiadomień o przestępstwie. Ten obowiązek spoczywa na rodzicach, opiekunach lub innych osobach, posiadających kontakt z dziećmi. Istnieje wiele możliwości szukania pomocy, również anonimowo! Poniżej przedstawiamy zadania polskich instytucji i służb społecznych w dziedzinie przeciwdziałania przemocy w rodzinie.

Nie bój się pomóc. Być może Twoja reakcja uratuje komuś życie...

POLICJA

Do podstawowych zadań policji należy m.in:

1. Ochrona życia i zdrowia ludzi oraz mienia przed bezprawnymi zamachami naruszającymi te dobra.
2. Inicjowanie i organizowanie działań mających na celu zapobieganie popełnianiu przestępstw i wykroczeń oraz zjawiskom kryminogennym i współdziałanie w tym zakresie z organami państwowymi, samorządowymi i organizacjami pozarządowymi.
3. Wykrywanie przestępstw i wykroczeń oraz ściganie ich sprawców.

Policja prowadzi szereg działań, których celem jest ochrona ofiary przemocy domowej. Zgodnie z obowiązującym prawem są to:

- interwencja,
- sporządzenie dokładnego opisu zdarzenia,
- zatrzymanie sprawców przemocy domowej stwarzających zagrożenie dla życia bądź zdrowia ofiar, a także mienia,
- wszczęcie postępowania przygotowawczego przeciwko sprawcy przemocy w przypadku zgłoszenia lub stwierdzenia popełnienia przestępstwa,
- zabezpieczenie dowodów popełnienia przestępstwa,
- podjęcie działań prewencyjnych wobec sprawcy przemocy,
- udzielenie informacji ofiarom o możliwości uzyskania pomocy.

Osoby wzywające policję mają prawo do:

- uzyskania od policjantów zapewnienia doraźnego bezpieczeństwa,
- uzyskania informacji, kto przyjechał na wezwanie – numer identyfikacyjny policjantów, nazwa i siedziba jednostki,

- wykorzystania dokumentacji interwencji policyjnej jako dowodów w sprawie karnej przeciw sprawcy przemocy,
- zgłoszenia interweniujących policjantów na świadków w sprawie sądowej.

PROKURATURA

Osoby poszkodowane na skutek przemocy domowej, a także świadkowie mogą złożyć w prokuraturze bądź na policji zawiadomienie o przestępstwie ściganym w trybie publiczno-skargowym lub wnioszek o ściganie przestępstwa (dotyczy to przestępstw ściganych na wnioszek osoby poszkodowanej). W przypadku uzasadnionego podejrzenia, że popełniono przestępstwo prokuratura wspólnie z policją ma obowiązek:

- wszczęć postępowanie przygotowawcze mające na celu sprawdzenie czy faktycznie popełniono przestępstwo,
- wyjaśnienia okoliczności czynu,
- zebrania i zabezpieczenia dowodów,
- ujęcia sprawcy,
- w uzasadnionym przypadku zastosować środek zapobiegawczy wobec sprawcy przemocy w postaci dozoru policyjnego lub tymczasowego aresztowania.

SĄD RODZINNY

Najbezpieczniejsze dla osoby zgłaszającej niepokojącą sytuację w rodzinie, zwłaszcza kiedy dotyczy małoletniego dziecka, jest zwrócenie się do sądu o wgląd w sytuację rodzinną. Zawiadomienie powinno zostać skierowane do Wydziału Rodzinnego i Nieletnich Sądu Rejonowego, okręgu, w którym zamieszkuje rodzina. Nie wymaga ono żadnej szczególnej formy pisma procesowego, dowodów czy świadków. Wystarczy podać dane personalne członków rodziny, adres zamieszkania oraz fakty, które według osoby zgłaszającej są niepokojące.

Zadaniem sądu po wpłynięciu takiego wniosku jest:

- zbadanie sytuacji dziecka w miejscu jego zamieszkania,
- wywiad kuratora sądowego, który obejmuje wizytę w mieszkaniu rodziny, rozmowę z dzieckiem, rodzicami, sąsiadami i nauczycielami,
- niekiedy wezwanie osoby zgłaszającej z prośbą o udzielenie informacji,
- wezwanie rodziców lub opiekunów, celem przeprowadzenia rozmowy wyjaśniającej lub ostrzegawczej.

W sytuacji, kiedy zebrany materiał dowodowy rzeczywiście wskazuje na zaniedbania w zakresie wykonywania władzy rodzicielskiej, sąd może podjąć decyzję o ograniczeniu władzy rodzicielskiej przez umieszczenie dziecka w odpowiedniej

placówce opiekuńczej lub leczniczej, rodzinie zastępczej albo poddać rodzinę nadzorowi kuratora sądowego. Jeżeli sąd uzna, że władza rodzicielska została bardzo poważnie wobec dziecka nadużyta, może wydać decyzje o zawieszeniu lub pozbawieniu praw rodzicielskich. Wówczas dziecko zostaje umieszczone w odpowiedniej placówce lub rodzinie zastępczej.

SŁUŻBA ZDROWIA

Głównym zadaniem służby zdrowia jest ochrona zdrowia pacjenta. Zjawisko przemocy domowej kwalifikuje się do zakresu sytuacji objętych świadczeniami zdrowotnymi ponieważ: a) bardzo często towarzyszą mu wyraźne uszkodzenia zdrowia somatycznego, b) zawsze występują poważne uszkodzenia zdrowia psychicznego.

W dziedzinie pomocy ofiarom przemocy domowej, oprócz udzielenia pomocy medycznej, istotne jest:

- rozpoznanie sygnałów świadczących o występowaniu przemocy, szczególnie gdy ofiary bądź świadkowie próbują to ukryć,
- umiejętność przeprowadzenia rozmowy umożliwiającej rozpoznanie form przemocy i częstotliwości jej występowania,
- poinformowanie ofiar o możliwościach szukania pomocy,
- wystawienie na prośbę poszkodowanych zaświadczenia lekarskiego o stwierdzonych obrażeniach,
- poinformowanie ofiar o miejscach i warunkach wystawienia obdukcji,
- w przypadku stwierdzenia takiej konieczności lub na prośbę poszkodowanych powiadomienie innych służb np. pomocy społecznej, policji, gminnej komisji rozwiązywania problemów alkoholowych
- w przypadku stwierdzenia podczas badania lub podejrzenia popełnienia przestępstwa, np. śladów ciężkiego uszkodzenia ciała, śladów podejrzanых oparzeń, wykorzystania seksualnego, powiadomienie organów ścigania.

POMOC SPOŁECZNA

Celem działania pomocy społecznej jest umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężenia trudnych sytuacji życiowych, których same nie są w stanie pokonać, a także zapobieganie powstawaniu tych sytuacji. W ramach swoich kompetencji i zadań pomoc społeczna:

- przeprowadza wywiad środowiskowy umożliwiający diagnozę sytuacji rodziny lub osoby,
- przygotowuje wszechstronny plan pomocy,
- monitoruje efekty podjętych działań,
- pomaga w załatwianiu spraw urzędowych i innych ważnych spraw bytowych,

- udziela szeroko rozumianego poradnictwa, np. prawnego, psychologicznego lub wskazuje miejsca gdzie można uzyskać taką pomoc,
- udziela informacji o przysługujących świadczeniach i formach pomocy
- w uzasadnionych przypadkach: udziela pomocy finansowej (w formie zasiłków stałych, okresowych, celowych), udziela pomocy rzeczowej (np. przekazanie odzieży, żywności), udziela zasiłków i pożyczek na ekonomiczne usamodzielnienie się,
- informuje o możliwościach uzyskania pomocy w środowisku lokalnym,
- wskazuje miejsca zajmujące się pomaganiem ofiarom przemocy domowej, w tym możliwości otrzymania schronienia np. w schroniskach, hostelach, ośrodkach,
- w razie potrzeby bądź na życzenie zainteresowanych zwraca się do policji o podjęcie działań prewencyjnych wobec sprawcy, zgodnie z kompetencjami policji,
- w przypadku stwierdzenia bądź podejrzenia popełnienia przestępstwa powiadamia organy ścigania,
- może organizować i prowadzić np. punkty informacyjne, ośrodki pomocy, grupy wsparcia dla ofiar przemocy domowej, świetlice dla dzieci,
- współpracuje z innymi instytucjami i organizacjami.

ORGANIZACJE POZARZĄDOWE

Lista oraz zakres działalności lokalnych organizacji pozarządowych powinna być dostępna w każdej gminie, w przychodni, poradni, szkole, komisariacie, itp. Organizacje te to głównie stowarzyszenia, fundacje, kluby. W zakresie pomocy ofiarom przemocy domowej organizują: telefony zaufania, punkty informacyjno-konsultacyjne, ośrodki pomocy, schroniska, hostele, świetlice dla dzieci.

Ponadto w ramach swojej działalności oferują, m.in.: pomoc psychologiczną (grupową i indywidualną), prawną, socjalną, grupy wsparcia, grupy samopomocowe, pomoc w załatwianiu spraw urzędowych

NIEPRAWDĄ JEST, ŻE...

Gwałt w małżeństwie nie istnieje

Gwałtem jest doprowadzenie innej osoby do poddania się czynowi nierządnemu lub do wykonania takiego czynu, stosując przemoc, groźbę lub podstęp. Każdy ma prawo decydowania o swoim życiu intymnym, akt ślubu nie odbiera tego prawa.

UŻYTECZNE PORADY PRAWNE

Osoby doznające przemocy w rodzinie mogą bronić się przed nią wykorzystując prawne uregulowania.

Kodeks karny zawiera przepis dotyczący znęcania się m.in. nad członkami najbliższej rodziny. Mówi o tym art. 207 Kodeksu karnego. Artykuł ten jest pewnego rodzaju „workiem”, do którego zostały „wrzucone” czyny opisane w innych przepisach karnych. **Za znęcanie w rozumieniu prawa karnego uznawane są m.in. następujące zachowania:**

- wyzywanie słowami wulgarnymi, znieważanie ,
- groźby karalne,
- naruszenie nietykalności cielesnej, uszkodzenie ciała, pobicie,
- poniżanie, demoralizacja,
- ciągłe niepokojenie, zakłócanie spoczynku nocnego,
- izolowanie, kontrolowanie,
- uszkadzanie sprzętu użytku domowego,
- drobne notoryczne kradzieże,
- zmuszanie do współżycia seksualnego.

NIEPRAWDĄ JEST, ŻE...

Przemoc zdarza się tylko w rodzinach z marginesu społecznego

Przemoc występuje we wszystkich grupach społecznych, niezależnie od poziomu wykształcenia czy sytuacji materialnej. Przemoc występuje również w tzw. „dobrych domach”.

Osoba doznająca przemocy może złożyć w Prokuraturze lub na Policji zawiadomienie o przestępstwie opisanym powyżej. Składając zawiadomienie powinna być przygotowana na to, że przyjmujący zawiadomienie będzie pytał o niejednokrotnie bolesne przeżycia związane z przemocą. Dobrze jest przed przyjęciem na Policję przypomnieć sobie sytuacje przemocowe, a nawet najważniejsze szczegóły spisać na kartce. Dla przesłuchującego istotne będzie kiedy zaczęła się przemoc, jak długo trwa – wystarczy podać przybliżoną datę roczną lub liczbę lat; jak często występują incydenty przemocy – raz na tydzień, codziennie, dwa razy do roku itp.; na czym polega stosowana przemoc – czy są to wyzwiska, uderzenia itd.; kto był świadkiem tych zdarzeń – można podać również osoby, które o tym wiedzą

z relacji pokrzywdzonego; czy wykonywane były obdukcje lekarskie albo chociaż czy była udzielana pomoc medyczna – obdukcje warto zabrać ze sobą na przesłuchanie. Postępowanie toczy się przed Sądem Rejonowym, Wydział Karny.

Gdy sprawca przemocy nadużywa alkoholu można złożyć wniosek o zobowiązanie do podjęcia leczenia odwykowego w Gminnej Komisji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych. Wniosek jest bezpłatny. Postępowanie toczy się przed Sądem Rejonowym, Wydział Rodzinny.

Jeżeli z przemocą powiązane jest uchylanie się przez osobę stosującą przemoc od łożenia na utrzymanie rodziny można wystąpić do Sądu z pozwem alimentacyjnym. Pozew składa się w Sądzie Rejonowym, Wydział Rodzinny. Nie ma żadnych opłat z tym związanych, a o ewentualnych kosztach sprawy decyduje Sąd. A jeżeli taka osoba pomimo postanowienia Sądu nadal będzie się od tego uchylać sprawę można skierować do organu egzekucyjnego czyli komornika. Jednocześnie można też założyć sprawę karną z art. 209 Kodeksu karnego. Wówczas dodatkowo osoba uchylająca się od alimentacji poniesie karę.

Jeżeli zasadnym byłoby osobie stosującej przemoc ograniczyć lub odebrać władzę rodzicielską można wystąpić do Sądu z tego rodzaju wnioskiem. Wniosek składa się w Sądzie Rejonowym, Wydział Rodzinny wnosząc opłatę w wysokości 40 złotych. Sąd wnikliwie zbada sprawę m.in. poprzez diagnozę biegłych, którzy określą co będzie najlepsze dla całej rodziny, a szczególnie dla dzieci.

Środkami ostatecznymi, ale niestety często koniecznymi, może być skierowanie pozwu o separację lub rozwód. Pozew o rozwód lub separację składa się w Sądzie Okręgowym, Wydział Cywilny uiszczając opłatę w wysokości 600 złotych.

Nie myśl stereotypowo! Reaguj!

WYKAZ INSTYTUCJI

Lp.	Instytucja	Informacje dodatkowe	Telefony
1.	Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w Niedźwiedziu		(18) 33 127 76 (18) 33 127 89
2.	Zespół Interdyscyplinarny działający przy Gminnym Ośrodku Pomocy Społecznej w Niedźwiedziu		(18) 33 127 76 (18) 33 127 89
3.	Gminna Komisja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych w Niedźwiedziu		(18) 33 170 02
4.	Punkt Informacji Wsparcia i Pomocy dla osób dotkniętych przemocą mieszczący się w GOPS w Niedźwiedziu		(18) 33 170 02 wew. 332
5.	Punkt konsultacyjny przy GKRPA w Niedźwiedziu	Dyżur psychologa oraz terapeuty ds. uzależnień	(18) 33 180 60
6.	Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Limanowej	porady prawne oraz psychologiczne	(18) 33 379 12
7.	Komisariat Policji w Mszanie Dolnej ul. Piłsudskiego 2, 34-730 Mszana Dolna		(18) 33 100 20 dzielnicowi - (18) 33 100 07

Osoby doświadczające przemocy mogą skorzystać z pomocy:

Lp.	Instytucja	Adres	Telefony
1.	Ośrodek Interwencji Kryzysowej	ul. Radziwiłłowska 8b, 31-026 Kraków	(12)4218242
2.	Towarzystwo Interwencji Kryzysowej	ul. Krakowska 19, 31-062 Kraków	(12)4311994
3.	Fundacja Pomocy Rodzinie im. Królowej Jadwigi	ul. Grodzka 33, 31-001 Kraków	(12)4296270
4.	Dom Samotnej Matki	ul. Przybyszewskiego 39, 30-128 Kraków	(12)6378542
5.	Dom Samotnej Matki Z Dzieckiem	ul. J. Hallera 19, 30-694 Kraków	(12)6583653
6.	Dom Samotnej Matki im. Emilii Wożykowej	ul. Sadowa 1, 34-100 Wadowice	(33)8235717
7.	Schronisko Dla Ofiar Przemocy w Rodzinie	ul. Krakowiaków 46, 31-001 Kraków	(12)4258170
8.	Nowosądeckie Towarzystwo Pomocy im. Brata Alberta	ul. Szwedzka 18, 33-300 Nowy Sącz	(18)4438980
9.	Sądecki Ośrodek Interwencji Kryzysowej w Nowym Sączu	ul. Śniadeckich 10a, 33-300 Nowy Sącz	(18)4420305
10.	Ogólnopolskie Pogotowie Dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia”		801 12 00 02

BIBLIOGRAFIA

1. Przemoc w rodzinie wobec osób starszych i niepełnosprawnych. Poradnik dla pracowników pierwszego kontaktu. Red. D. Jaszczak-Kuźmińska, K. Michalska. Warszawa 2010
2. Przemoc w rodzinie. Poradnik dla osób doznających przemocy w rodzinie. Informator opracowany w ramach przyjętego przez Sejmik Województwa Małopolskiego. Małopolski Program Polityki Prorodzinnej na lata 2004 – 2007
3. Przemoc w rodzinie. Teoria i rzeczywistość. J. Mazur. Wydawnictwa Akademickie „Żak”. Warszawa 2002.
4. Przemoc w rodzinie. I. Pospiszyl. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne. Warszawa 1998
5. Niebieskie Karty. Przewodnik do procedury interwencji Policji wobec przemocy w rodzinie. H. Sasal. Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych. Warszawa 1998
6. Procedura „Niebieskie Karty” jako przykład łączenia kompetencji różnych służb. H. Sasal
7. Elementarne pojęcia socjologii. J. Szczepański. PWN. Warszawa 1963.
8. <http://www.wsparcie.sosnowiec.pl/zarys.html>
9. http://www.rops.krakow.pl/publikacje/przemoc_49.pdf
10. <http://www.parpa.pl>
11. <http://www.niebieskalinia.pl>
12. <http://www.samorzad.lex.pl>
13. <http://biurose.sejm.gov.pl>
14. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2009/K_035_09.PDF
15. http://www.neww.org.pl/download/wyniki_badan_20071113_obop.pdf
16. http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2005/K_027_05.PDF
17. http://statystyka.policja.pl/portal/st/944/50863/Przemoc_w_rodzinie.html
18. <http://www.politykaspoleczna.obserwatorium.malopolska.pl>
19. wsparciekadr.ropstorun.pl/fileadmin/doradczy/zi_czerwiec/dokumenty_pdf/schemat_pracy.pdf
20. Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie z 29 lipca 2005r. Dziennik Ustaw z 13 lipca 2010 Nr 125 poz. 842.
21. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 2011r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”, Dz.U nr 209 poz. 1245.

Spis treści

OPOWIEŚĆ OSOBY, KTÓREJ UDAŁO SIĘ WYJŚĆ Z PRZEMOCY.....	3
CZYM JEST PRZEMOC – CYKL, RODZAJE, FORMY, SYMPTOMY.....	4
PRZEMOC WOBEC DZIECI	9
PRZEMOC WOBEC OSÓB STARSZYCH I NIEPEŁNOSPRAWNYCH	13
PRZEMOC A ALKOHOL.....	15
PROGRAM KOREKCYJNO-EDUKACYJNY	16
WSKAZÓWKI DLA OSÓB DOZNAJĄCYCH PRZEMOCY.....	17
NIEBIESKIE KARTY	20
ZESPÓŁ INTERDYSCYPLINARNY	22
ZADANIA SŁUŻB – FORMY WSPARCIA	24
UŻYTECZNE PORADY PRAWNE	28
WYKAZ INSTYTUCJI	30
BIBLIOGRAFIA	31

